

Ю. Ю. МАРИНОВСЬКИЙ (Черкаси)

КАСОЖСЬКИЙ ЕТНОС І ГІПОТЕЗА ПРО ПОЧАТОК МІСТА ЧЕРКАСИ В X-XI ст.

Початок (походження) міста Черкас деякі дослідники й краєзнавці пов'язують з касожським етносом та подіями вітчизняної історії 965 та 1022-1036 рр.

Для розв'язання порушеного питання необхідно розглянути і проаналізувати історичні факти за першоджерелами, і на основі такого дослідження ствердити чи, навпаки, заперечити тезу про участь касожського етносу в заснуванні м.Черкас.

965 р. київський князь Святослав Ігорович розбив північно-кавказькі племена ясів та касогів. Частина руських літописів так передає цю подію: “и Ясы победы и Касогы”¹, а інша додає: “и приде (прииде) к Киеву”².

В деяких літописних джерелах аналогічна інформація подається так: “И Ясы победы и Касогы, и приведе Киеву”³. Саме словосполучення “приведе Киеву” і стало відправним моментом подальших дослідницьких інтерпретацій. Першим інтерпретатором можна вважати складача Руського Хронографа західно-руської редакції другої половини XVI ст., який, очевидно, узагальнивши списки кількох руських літописів, в тому числі й Никонівського зводу, дав по суті власне трактування наведеної фрази: “И сражению бывшу и брани велицей, одоле Святослав и град их Белую Вежу взят и Ясы покори и Косаги и многих приведе к Киеву, а на прочих дань возложи”⁴. Російський історик В.М.Татіщев розширив цю інформацію, припустивши, що князь Святослав підкорених 965 р. ясів і касогів не тільки “много привел в Киев на поселение”, а й що вони були “по реке Руси (Росі. – Ю.М.) в Переяславли и других градах поселены”⁵. М.В.Ломоносов теж наголошував, що “побежденные ясы и косоги приведены в Киев пленными”⁶. Подібний погляд одержав свій розвиток і в подальшому. При цьому ареал розселення північнокавказців захопив і гирло Дніпра, і Чернігівщину⁷. Такий висновок, що мав розбіжність з класично літописним переказом подій 965 р. викликав заперечення М.М.Карамзіна, який писав:

* Цитування літописного тексту подається за першим джерелом у виносках, тому що в інших є незначні текстові, стилістичні й граматичні відмінності: перестановка слів, заміна закінчення слів, малі літери у назві етносу, пропуск прийменника, заміна подібних слів тощо.

“...В летописях нет ни слова о том, что Святослав переселил Касогов и Ясов в Киев” і несправедливо приписував першість такої інформації В.М.Татішеву⁸.

Проте тлумачення фрази “и приведе Киеву” одержало подальший розвиток: приведення й розселення касогів на Середньому Подніпров’ї, що стало фундаментом для гіпотези про участь цього етносу в заснуванні міста Черкас⁹. Неправомірність такого висновку підтверджують такі міркування.

Історик А.М.Сахаров писав: “...Между словами “приде” и “приведе” много общего, и здесь, как это нередко случалось, возможна описка”¹⁰, при цьому, віддаючи перевагу слову “приведе”¹¹. З таким припущенням погодитися не можна. Виникає запитання: чому ж першість не належить дієслову “прииде (приде)”? До речі, слова “прииде (приде)” і “приведе” – кожне у своєму значенні – постійно вживались у руських літописах¹².

Кількісний аналіз вживання дієслів “приде (прииде)” і “приведе” в літописних текстах показує:

1. Словосполучення “приде (прииде) к Киеву” (чи до іншого пункту) було традиційним в руському літописанні і вживалось у значенні прибуття когось до якогось пункту чи до якоїсь особи. Наприклад: “Приде Гюрги князь и-Суждаля Смольнську”, “Приде Ростислав ис Києва на Луки”, “приде на зиму Ярослав”, “прииде Володимер к Киеву со многыми вои”, “приде Ярослав к Берестию” і т.ін.¹³ У подіях 965 р. фраза “и приде к Киеву” означає повернення до вихідного пункту після військового походу** – така схема традиційна в літописних джерелах. Порівняйте: “В лето 6473(965). Иде Святослав на Козары... Одоле Святослав Козаром и город их Белу Вежю вся и Ясы победы и Косогы и приде к Киеву”¹⁴.

“В лето 6491(983). Иде Володимер на Ятвяги, и победы Ятвягы, и взя землю их. И прииде Киеву...”¹⁵.

“В лето 6493(985). Иде Володимер на Болгары... и победы болгары... И приде Володимер Киеву...”¹⁶.

Незважаючи на очевидну ідентичність форми, все ж не можна з упевненістю сказати, що фраза “и приде (прииде) к Киеву” у статті 965 р. є початковою в ПВЛ. Така кінцівка могла бути й самостійною творчістю переписувача, що конкретизує, на його думку, природний і очевидний стан речей – повернення князя додому, в Київ, після походу¹⁷.

2. Вживання фрази “и приведе Киеву” під 965 р.¹⁸ в значенні приведення й розселення полонених ясів та касогів у Середньому Подніпров’ї викликає сумнів у її первинності. Аналіз уживання дієслова “приведе” і подібних до нього за змістом однокорінних слів – “приведъше”, “приведоша”, “приведь”, “въведе”, “въведоша”, “наведе” та ін. – показує, що існує

** В руському літописанні вживались і інші подібні словосполучення, наприклад: “возвратившась въ свояси”, “прииде во своаси”, “и възратися въспять и приде к Киеву въ своя си” та ін.

певна закономірність: вони майже завжди вживаються в обов'язковому сполученні – дієслівній зв'язці з конкретним предметом дії: приведенням худоби, військових одиниць, окремих осіб і т.п. Наприклад: “и приведоша Рускыя слы”, “а Торкы берегом приведе”, “приведе я мастеры от Грек”, “и приведе Глебъка”, “и ведоша и в Торопец”, “скота бещисла приведоша”, “въведе в епискупию Мытрофана”, “и приведоша вои” і багато ін.¹⁹ Така закономірність підтверджується конкретними прикладами приведення полонених, колодників або небажаних князів та бояр: “и приведе полон Рускую землю”, “и полона бещисла приведоша”, “и приведе с собою Яси”, “новгородци же, угонивъше и, яша и ведоша и на Городище”, “и емь и приведе и Киеву”, “и приведе и к отцю Святополку”, “и посадники исковав приведе” тощо²⁰. Подібного ж зв'язку дієслова “приведе” з конкретним предметом дії – полоненими ясами та касогами – у НІЛ, Н5Л і Никоновському зведенні під 965 р. немає. На основі викладеного можна зробити висновок, що фраза “и приведе Киеву” в статті під 965 р. має штучне походження, причинами якого можуть бути: а) елементарна описка літописця – заміна “приде(прииде)” на “приведе”, б) свідоме дописування переписувачем фрази “и приведе Киеву” в значенні “привів у залежність від Києва” з урахуванням результату походу кн. Святослава – така інтерпретація вже пропонувалась дослідниками²¹.

Є ще кілька, на мій погляд, вагомих аргументів, що виключають поселення 965 р. (чи після походу) полонених ясів та касогів у Середньому Подніпров'ї – поблизу Києва і по р. Росі²²: 1. Навряд, щоб такий полководець, як князь Святослав Ігорович залишив у своєму тилу – поряд з Києвом – полонених ним північнокавказців та ще перед Болгарськими походами. Уявити наслідки одночасного удару печенігів у союзи з ясами та касогами за відсутності князя київського 968 р. не так уже й складно – під загрозою опинилося б саме існування міста Києва й князівської династії Рюриковичів²³. 2. Ще одним аргументом є такі національні риси касогів (адигів, черкесів, кабардинців) як гордість своєю славою і військовими подвигами, незалежність, волелюбство, виключно хвороблива реакція на поразку – про це говорять майже всі адигейські перекази й згадки сучасників. “Не дамо данини, доки залишиться хоч один меч, доки залишиться хоч один з нас живим” – таку горду відповідь отримали авари від адигів у VI ст.²⁴ В кінці XVI ст. Мартин Броневський писав, що “це – зовсім вільний народ, має багаточисельних і хоробрих князів”²⁵. Ці риси національного характеру збереглися і через багато нелегких для цього народу століть: у адига (черкеса) “любов до батьківщини проявляється несвідомою прив'язаністю до місця народження, до звичаїв, котрі він вважає найкращими у світі. Насильно відірваний від рідних гір і ущелин, він сумує...”²⁶. Тому важко уявити, що князю Святославу з небувалою легкістю вдалося би переселити певну кількість полонених до себе під Київ і не мати з ними клопоту. Зовсім абсурдним є твердження, за яким касоги добровільно переходили на Русь, “шукаючи захисту від жорстоких переслідувань

кочівників”, і поселялись князем Святославом на Середньому Подніпров’ї “за їх проханням”²⁷. У даному випадку цікавим є припущення А.М.Сахарова про те, що “напередодні очікуваного походу на Дунай Святослав міг привести з собою до Києва не поселенців, а загони ясів і касогів”²⁸. Тоді участь касожських військових загонів у описаних подіях треба розглядати як один із видів данинної залежності переможеного племені²⁹.

У 988 р. київський князь Володимир Святославович “посадиша” на княжіння в далеку Тмутаракань сина свого Мстислава³⁰, який 1022 р., перемігши в двобій касожського князя Редедю, “шед в землю его, взя все именьє его, и жену его, и дети его, и дань възложи на касоги”³¹. Наступного 1023 року “поиде Мьстислав на Ярослава с козары и с касоги”, але своєї мети – заволодіти Києвом, не досяг: “не прияша его кыяне. Он же шед седе на столе Чернигове”³². У битві під Лиственим, недалеко від Чернігова, Мстислав розбив полки Ярослава, але запропонував мир, “глаголя: сяди в своем Къеве: ты еси старейшей брат, а мне буди си сторона” (Лівобережжя. – Ю.М.). 1026 р. брати за договором “разделиста по Днепр Руськую землю: Ярослав прия сю сторону, а Мьстислав ону”³³. Літописець підкреслює мирний характер стосунків Ярослава й Мстислава: “И начаста жити мирно и в братолюбьстве, и уста усобица и мятежь, и бысть тишина велика в земли”³⁴. Про взаєморозуміння між братами та про їхні союзницькі стосунки свідчить і спільний похід 1031 р. “на Ляхы” і розподіл полонених: “и повоеваста Лядьскую землю, и многы ляхы приведоста, и разделивша я. Ярослав посади своя по Ръси...”³⁵.

Як видно з літописних джерел³⁶ договір 1026 р. не тільки не порушувався, але й усіляко підтримувався аж до смерті 1036 р. князя Мстислава Володимировича. І тільки після цього “перяя власть его всю Ярослав, и бысть самовластець Русьстей земли”³⁷. Я свідомо так докладно навів літописні відомості, бо, всупереч і незважаючи на факти й події, у популярній та краєзнавчій літературі є не тільки додаткова інформація, але й інший, відмінний погляд на розділ земель по Дніпру між князем київським і князем чернігівським на підставі договору 1026 р. Висловлюється думка, що на Правобережжі Середнього Подніпров’я (територія князя Ярослава Мудрого) князь чернігівський Мстислав мав земельні володіння поблизу села Будище (нині – Черкаський район³⁸), а місто Черкаси, засноване приведеними Мстиславом касогами³⁹), було “центром його удільного князівства і війська, яке тоді називалося козаками, черкасами”⁴⁰. Можна не звернути увагу на такі “історичні перли”, але, якщо вони знаходять своїх послідовників⁴¹, то вказати на них необхідно. Проте такі “факти” й “події” не могли з’явитися самі по собі – поживним середовищем для них була і до цього часу є існуюча з давніх часів концептуальна основа про черкесів-переселенців, що виникла на обмеженій джерелознавчій і виключно слабкій дослідницькій базі у XVIII ст.

Ще П.Симоновський 1765 р. досить конкретно висловив існуючу і тепер думку: “Сих Кассагов или лучшим Российским произношением

назвать Казаков... князь Мстислав, сын Великого Владимира, в 1021 году воевал... следовательно, статья может, что в то время и Козацкой народ в Малороссии уже жительство имел”⁴². А.О.Ригельман додав, що смерть Редеді, “славного Косацкого начальника... вольный отворила путь во всю Украину”⁴³. Незважаючи на очевидну слабкість таких теоретичних побудов у науковому відношенні⁴⁴, схема касоги-козаки-черкаси виявилася виключно життєздатною в історичних, історико-етнографічних і краєзнавчих дослідженнях⁴⁵.

Парадокс полягає в тому, що, припускаючи “касожскую, или казацкую эмиграцию” до Дніпра з X ст., дослідники одночасно обмовляються, що “переселение черкесов-казаков не отмечались и не могли быть отмеченными летописями, так как эти переселения были мелкими партиями и в одиночку”⁴⁶. Мало того, не одержуючи подібної інформації з першоджерел, дослідники посилаються на ... дослідницьку літературу⁴⁷. Ключовим моментом є тожність понять касоги=черкаси. Звідси припущення: якщо касоги є предками черкес (черкас), то й місто Черкаси виникло завдяки їм – черкесам (черкасам)⁴⁸. Адже назва міста, на думку деяких дослідників та краєзнавців, співзвучна назві етносу⁴⁹. Авторів такого висновку не турбує не тільки брак фактів на сторінках документів, але й те, що саме поняття “черкеси (черкаси)” виникло пізніше, в XIII-XIV ст. у західноєвропейських та східних джерелах, а з них, вірогідно, перейшло в руське літописання тільки першої половини XIV ст.⁵⁰. Уже зазначалось, що слово “черкес” не самоназва адигейської групи племен, а іншомовний термін, “етнічна природа якого пов’язується з тюркським середовищем” і його “виникнення пов’язується з певними політичними подіями XIII століття” – навалою монголо-татар⁵¹. Тому касоги X-XI ст. ніяк не могли залишити у назві міста на Дніпрі – а, ясно, що поселення на території теперішніх Черкас тоді не існувало – іншомовне слово, яке до того ж з’явилось в джерелах через два століття⁵². Механічне, довільне ототожнення етнонімів “касог” і “черкес (черкас)”, без урахування хронології подій, історично невірне⁵³.

Часто, всупереч недостатній кількості документальних даних і предметів матеріальної культури поширювались висновки про наявність давньорусько-кавказьких зв’язків – торгівельних, культурних, військових та інших, роль яких, нібито, не можна заперечувати. Така позиція – більше ідеологічна, аніж об’єктивно-історична, накладала свій відбиток і на проблему участі касожського етносу в заснуванні міста Черкас у X-XI ст. Таким чином, нинішні міцні відносини між народами України й Кавказу генетично, як цілком зрозуміла річ, впливали з стародавніх часів, при цьому малась на увазі безперервність зв’язків без урахування тих чи інших історичних ситуацій. Тому, як ніколи, актуальний погляд історика А.П.Новосельцева на цю проблему. Він писав: “... вряд ли правильно связывать историю Кавказа в средние века с историей России теснее, чем это позволяют сделать реальные источники о русско-кавказских отношениях, кстати, порой весьма сложных и развивавшихся отнюдь не по прямой восходящей линии”⁵⁴.

При всьому бажанні вважати історію міста давнішою, не можемо датувати заснування Черкас Х – початком ХІ ст.⁵⁵. Сподівалося, що наведена аргументація і використані джерела є переконливими й доказовими.

¹ ПСРЛ. – Т.1: Лаврентьевская и Суздальская летопись по Академическому списку. – М., 1962. – Стлб.65; Т.5: Софийская 1 летопись. – СПб., 1851. – С.106; Т.7: Летопись по Воскресенскому списку. – СПб., 1856. – С.287; Т.15: Тверская летопись. – М., 1965. – Стлб.65; Т.20: Львовская летопись. – СПб., 1910. – Ч.1. – С.59; Т.23: Ермолинская летопись. – СПб., 1910. – С.7; Т.24: Типографская летопись. – Петроград, 1921. – С.24; Т.38: Радзивилловская летопись. – Л., 1989. – С.33; Летопись Переяславля Суздальского. – М., 1851. – С.14.

² ПСРЛ. – Т.2: Летопись по Ипатьевскому списку. – М., 1962. – Стлб.53; Т.4: Новгородская 5 летопись (далі – Н5Л). – Петроград, 1917. – Ч.2. – Вып.1. – С.41 (списки: Академічний, Публічної Бібліотеки і Погодинський); Т.15: Рогожский летописец. – М., 1965. – Вып.1. – Стлб.14; Устюжский летописный свод (Архангелогордский летописец) / Под ред. К.Н.Сербиной. – М.; Л., 1950. – С.26.

³ Новгородская первая летопись старшего и младшего изводов (далі – Н1Л). – М.; Л., 1950. – С.117 (Комісійний список), 438 (Воронцовський список), 521 (Троїцький список); ПСРЛ. – Т.4: Н5Л. – Ч.2. – Вып.1. – С.41 (Хронографічний список); Т.9: Патриаршая, или Никоновская летопись. – М., 1965. – С.31.

⁴ ПСРЛ. – Т.22: Русский Хронограф. – Петроград, 1914. – Ч.2: Хронограф западно-русской редакции. – С.163-164.

⁵ *Татищев В.Н.* История Российская. – М.; Л., 1963. – Т.2. – С.49, 224. Джерелами для Татищева були і Академічний список Н1Л - "летописец попа Ивана" (див.: Н1Л. – С.9) і список Імператорської Публічної бібліотеки з зібрання Погодіна за №1438, близький до Буслаєвського, з написом на корінці "Хронограф Татищева" (див.: ПСРЛ. – Т.22. – Ч.2. – С.1). В.М.Татищев, конкретизуючи місця поселення полонених касогів, зокрема по р.Рось, в Переяславі, водночас сам собі заперечує, обмовляючись: "где поселены, не показано"; крім того, батьківщиною касогів він називає Молдавію, а не Північний Кавказ (Там само. – Т.2. – С.240).

⁶ *Ломоносов М.В.* Древняя Российская История от начала Русского народа до кончины великого князя Ярослава Первого, или до 1054 года. – М.; Л., 1952. – Т.6. – С.237.

⁷ *Бережков М.Н.* Михаила Егоровича Маркова разныя сочинения к пояснению истории Чернигова // Труды XIV археологического съезда в Чернигове 1909 г. – М., 1911. – Т.3. – С.299.

⁸ *Карамзин Н.М.* История государства Российского. – М., 1988. – Кн.1. – Т.1. – Стлб. 109. – Прим. № 390.

⁹ *Круляк Ю.* На крилах легенд. – К., 1966. – С.10-12; Черкаська правда. – 1980. – 6 лип.; *Серп* і молот. – 1980. – 15 листоп.; та ін. Треба відзначити, що дане припущення досить невизначене, не має чіткої аргументації, характеризується псевдонауковим стилем викладу, якому притаманні порушення хронології, зміщення часових факторів, некритичний підхід до фактів і подій, незнання джерел і спеціальної літератури. У Черкасах існувала легенда, яку чув від "пра-прадеда" і записав Степан Нехорошев. "Киевский князь Святослав [тут "Святослав" закреслено і написано "Игорь". – Ю.М.], муж воинственной Ольги, совершил поход на Кавказ и много пригнал пленных черкесов и людей кавказских племен и сделал, основал на высоком берегу Днепра крепость, поселил Игорь всех кавказцев в крепости - они должны следить, чтобы по Днепру не плыли кочевники с целью нападения на Киев; крепость эта - щит, защищавшая Древнюю Киевскую Русь" (*ДА ЧО.* – Ф. Р-5585, оп.1, стр.19. – Арк.46-47. Подається за оригіналом). Як бачимо, сюжетна і часова побудова легенди аналогічна інтерпретаціям літописної статті 965 р.

¹⁰ *Сахаров А.Н.* Дипломатия Святослава. – М., 1982. – С.100.

¹¹ Фраза з дієсловом "приведе" викликала котуру велику довіру дослідників (див.: *Белокуров С.А.* Сношение России с Кавказом: Материалы, извлеченные из Московского Главного архива Министерства иностранных дел. – М., 1889. – Вып. I. – С.IV; *Шахматов А.А.* Повесть временных лет. Вводная часть. Текст. Примечания. – Петроград, 1916. – Т. I. – С.76; *Кокеев Г.А.* Примечания-комментарии // Ногмов Ш.Б. История адыгейского народа, составленная по преданиям кабардинцев. – 5-е изд. – Нальчик, 1947. – С.136).

¹² При цьому ні в якому разі не можна категорично заперечувати можливість помилки, допущеної літописцями чи монахами-переписувачами, які часто суб'єктивно тлумачили ті чи інші факти і події. Таке траплялось, в тому числі і з дієсловом "приведе". Порівняйте: Комісійний список НІЛ: "6626. Того ж лета приведе Володимер с Мьстиславом вся бояре новгородскыя к Киеву", а за Толстовським списком того ж літопису "приведе" замінено на "прииде", що суперечить змісту події (НІЛ. - С.205); Лаврентіївський літопис зазначає: "1132 г. ... и посла по другаго Мстиславича по Изяслава в Полтеск и приведе и с клятвою, он же оставив брата Святополка в Полоцкє приде в Переяславль", а за Радзивіллівським списком "приде" замінено на "приведе", що теж не відповідає змісту (ПСРЛ. – Т. I. – Стлб.301-302; Т.38. – С.108). Радзивіллівський літопис свідчить: "6494. И бысть отроча красно, и бысть 4 лета, и прииде дщи фараоня ко отцю своему", а за Московсько-Академічним списком - замість "прииде" помилково написано "и приведе" (ПСРЛ. - Т.38. - С.44). Тотожню й у статті 965 р. в Н5Л (див.: виноски №2 і №3 даної статті). Факти заміни одного дієслова подібним чи близьким за змістом у давньоруському літописанні – явище поширене: "прииде" замінювалось на "приде", "въеха", "придоша", "вниде", і т.ін., а "приведе" на "приде (прииде)", "веде", "приведше". Тому кожний випадок заміни одного дієслова іншим вимагає індивідуального смислового підходу та історико-текстологічного аналізу.

¹³ НІЛ. – С.24, 25, 32, 33, 35, 38, 40, 43, 45, 52, 55 і далі; ПСРЛ. – Т. I. – Стлб. 60, 74, 76, 116, 144 і далі. Аналогічно і в інших літописах.

¹⁴ ПСРЛ. – Т.2. – Стлб.53.

¹⁵ Там само. – Т. I. – Стлб.82; Т.38. – С.40; НІЛ. – С.130.

¹⁶ Там само. – Стлб.84; Т.38. – С.41; НІЛ. – С.132.

¹⁷ Така думка зумовлена тим, що не завжди подібна схема закінчувалася фразою "и приде (прииде) к Киеву". Прикладом можуть бути статті про походи кн.Володимира Святославича на "ляхов" (981 р.), вятчів (081, 082), радимичів (984). Див.: ПВЛ. – М.; Л., 1950. – Ч. I. – С.58, 59; НІЛ. – С.130, 131.

¹⁸ Див. виноску до №3 даної статті.

¹⁹ ПСРЛ. – Т. I. – Стлб.17, 29, 46, 50, 75, 78, 84, 94, 99, 103, 121, 122, 130, 205, 208 та ін.; НІЛ. – С. 106, 107, 122, 123, 125, 127, 136, 193, 201 і далі.

²⁰ Там само – Стлб.150, 176, 229, 275, 291, 326 і далі; НІЛ. – С.33, 40, 58, 61, 65, 231, 263, 295 і далі. Аналогічна ситуація спостерігається і в інших ранніх літописах.

²¹ ПВЛ. Статті и комментарии Д.С.Лихачева. – М.: Л., 1950. – Ч.2. – С.311; *Артамонов М.И.* История хазар. – Л., 1962. – С.428; *Заседителева Л.Б.* Терские казаки (сер.XVI – нач.XX в.): Историко-этнографические очерки. – М., 1974. – С.142. Дієслово "приведе" і подібні до нього за значенням однокорінні слова як метафори вже постійно вживались у руському літописанні: "приведе – приведоша – водили, веде, введе, – к роте, к кресту, к богу" (ПСРЛ. – Т. I. – Стлб.53, 279, 301-302, 389; НІЛ. – С.183).

²² Треба відзначити, що в Київській Русі існувала практика переселення населення на інші території, зокрема на прикордонні землі, а також розміщення там полонених. 988 р. на прикордоння було переселено частину словенів, кривичів, чюдів, вятчів; 991 р. м.Білгород було заселено багатьма людьми "от инех городов"; 1031 р. на Пороссі поселені полонені "ляхи"; князь Василько мав бажання "перейти болгары дунайские и посадити я у себе" (стаття 1097 р.); 1116 р. було заселене дручанами новозбудоване князем Ярополком місто Жельді і ним того ж року переведено на Русь полонених ясів (ПВЛ. – Ч. I. – С.83, 101, 176, 201; ПСРЛ. – Т. I. – Стлб.291). Зважаючи на це, не можна виключати і можливість приведення невеликої кількості полонених касогів на Русь і 965 р. і раніше (відомі походи русів на Кавказ у IX і на

початку X ст.), проте не в такій кількості, яка здатна була заснувати міста (в тому числі майбутні Черкаси) і бути загрозою для князівської влади; полонені використовувались як раби чи обслуга і т.ін.

²³ “В лето 6476. Придоша печенези на Руску землю первое, а Святослав бяше Перяславци, и затворися Волга в граде со унуки своими, Ярополком и Ольгом и Володимером, в граде Киеве. И оступиша печенези град в силе велице, бещислено множество около града...” (ПВЛ. – Ч.1. – С.47).

²⁴ *Нозмов Ш.Б.* История адыгейского народа. – С. 29-30.

²⁵ Адыги, балкарцы и карачаевцы в известиях европейских авторов XIII-XIX вв. / Сост., ред. переводов, введение и вступ. статьи к текстам В.Г. Гарданова. – Нальчик, 1974. – С. 54.

²⁶ *Дубровин Н.* Черкесы (адыге) // Воен. сб. – СПб., 1870. – № 4. – С. 337.

²⁷ Черкаська правда. – 1980. – 6 лип.; Серп і молот. – 1980. – 15 листоп. Див. також: *Круляк Ю.* На крилах легенд. – С.10-12.

²⁸ *Сахаров А.Н.* Дипломатия Святослава. – М., 1982. – С.100.

²⁹ У літописних текстах, що стосуються подій 965 р., немає прямої вказівки на обкладення ясів і касогів даниною. Ми навіть не можемо гадати про ступінь підкорення - якщо таке було - цих народів. Правда, в Кирило-Білозерському списку Єрмолинського літопису і Хронографі західноруської редакції є такі фрази: “ясы победы и касогы и на вятичи дань възложи” (ПСРЛ. – Т.23. – С.7) і “Ясы покори и Косогы и многих приведе к Киеву, а на прочих дань возложи” (ПСРЛ. – Т.22. – Ч.2. – С.163-164), а в “Похвальном слове Владимиру” ми читаємо: “и Ясы и Косоги и Вятичи взя и дань на них возложи” (Чтения в Историческом обществе Нестора-летописца. – К., 1888. – Т.2. – Отд.2. – С.59; аналогічна фраза, проте без вказівки на взяття данини, є в Руському Хронографі редакції 1512 р., див.: ПСРЛ. – Т.22. – СПб., 1911. – Ч.1. – С.359). Все це могло б дати можливість припустити факту стягнення данини і з ясів і з касогів за аналогією з існуючою на Русі практикою, коли накладали данину на підкорені племена (ПВЛ. – Ч.1. – С.18, 20, 31 та ін.), проте, очевидно, наведена інформація – це поєднання двох – під 965 і 966 рр. – порічних літописних записів про дві різні події: 1. 965 р. Перемога кн.Святослава над хозарами, ясами і касогами; 2. 966 р. Перемога кн.Святослава над вятичами і накладення на них данини (ПВЛ. – Ч.1. – С.65). У ель-Недима (X ст.) є інформація про одного посла, який їздив до “короля Русів”, від кавказького володаря. Х.Френ припускав, що такий факт міг мати місце зразу після походу 965 р., а посольство було відправлено одним з тодішніх володарів касогів чи ясів до князя Святослава (*Френ Х.* Письмена древних Руссов) // Библиотека для чтения. – 1836. – Т.15. – Отд.3. – С.49, 56-59). Можна пов’язати мету такого посольства з питанням надання касогами і ясами своїх військових контингентів київському князю для походу в Болгарію. До того ж є історичний прецедент: така ж сама ситуація, за переказами, склалась у VI ст., коли підкорені аварським ханом Байканом адиги взяли участь у його поході на землі, “що лежали біля Каспійського моря” (*Нозмов Ш.Б.* История адыгейского народа. – С.45-46). Усі наведені міркування можуть побічно підкріпити міркування А.М.Сахарова.

³⁰ ПВЛ. – Ч.1. – С.83.

³¹ Там же. – С.99. Про двобій Мстислава і Редеді розповідають адигейські народні перекази. Див.: *Нозмов Ш.Б.* – Указ.соч., – С.61.

³² ПВЛ. – Ч.1. – С.99.

³³ Там же. – С.100.

³⁴ Там же.

³⁵ Там же. – С.101.

³⁶ Подія, про яку йдеться, в багатьох літописах збереглась як цілісний історичний пласт без смислових перекручень, тому посилання даються на ПВЛ.

³⁷ ПВЛ. – Ч.1. – С.101.

³⁸ Черкаська область // Історія міст і сіл Української РСР. – К., 1972. – С.648. У підготовчих матеріалах цього видання вказується джерело: *Похилевич Л.* Сказание о населенных местностях Киевской губернии. – К., 1864. – С.628 (див.: ДАЧО. – Ф.Р-4178,

оп.1, спр.513. – Арк.9, 10, 12-14). На щастя, Л.Похилевич не мав ніякого відношення до даної містифікації – ні на 628-й, ні на якійсь іншій сторінці цієї виключно цінної праці.

³⁹ *Фененко М.* Земля говорить. 2-е вид., доп. – К., 1969. – С.17.

⁴⁰ *Гудзенко П.А.* Черкаська область. – К., 1959. – С.43.

⁴¹ *Янко М.Т.* Топонімічний словник-довідник Української РСР. – К., 1973. – С.160.

⁴² “Краткое описание о казацком Малороссийском народе и о военных его делах... Петра Симоновского, 1765 года”. – М., 1847. – С.2. Майже через два століття це припущення П.Симоновського було підтримано з додатком, що ці “козаки, черкаси” заснували місто Черкаси (*Гудзенко П.* Черкаська область. – С.43).

⁴³ Летописное повествование о Малой России и ее народе и казаках вообще ... собрано и составлено чрез труды Александра Ригельмана, 1785-1786 гг. // ЧИОДР. – М., 1847. – Н 5. – Отд.2. – С.10.

⁴⁴ Такий погляд неодноразово критикувався в історичних дослідженнях. Див.: Антонович Вл. Содержание актов о казаках // Архив Юго-Западной России. – Ч.3. – Т.1. – К., 1863. – С.ХХIV; *Голобуцкий В.А.* Запорожское казачество. – К., 1957. – С.4.

⁴⁵ Досить оригінально таку схему інтерпретував М.Карамзін. “Торки и берендеи назывались Черкасами: козаки также. Вспомним Касогов, обитавших, по нашим летописям, между Каспийским и Черным морем; вспомним и Страну Казахию, полагаемую Императором Константином Багрянородным в сих же местах; прибавим, что Оссетинцы и ныне именуют Черкесов Касахами: столько обстоятельств заставляют думать, что Торки и Берендеи, называясь Черкасами, назывались и Козаками” (*Карамзин Н.М.* История государства Российского. – М., 1989. – Кн.2. – Т.5. – Стлб.230). Як бачимо, російський історик не тільки змішував назви етносів, але й на цій підставі штучно зближував різні етноси: тюрків (торков) і берендеїв з касогами — аборигенами Північно-Західного Кавказу. А одержані етнічні та етнімічні гібриди М.Карамзін неісправданно приєднав на правах родопочатківців до утвореного через кілька століть на берегах Дніпра соціуму - українського козацтва і його назви - козаки (Там же. – Стлб.230-231). Г.В.Губарев у своєму дослідженні “Книга о казаках” (Париж, 1957). Також припускав, що козаки - це етноним, “прародиною” яких, “землею их отцов, в точном значении этого слова, следует считать Северо-Кавказскую равнину, Приазовье и берега реки Дона”. При цьому Губарев відверто вказує на “Касогов и Козаров” як на ключову ланку в ланцюзі “казачьего родословия”. А козаки “ординські”, “литовські”, “перекоські”, “українські”, “малоруські” та ін. – лише “территориальные определения”, які походять з єдиного “племенного центра” – передгір’їв Кавказу. На жаль, дослідження Губарева має більш політичний, аніж науковий характер (цит. за: Военно-исторический журнал. - М., 1992. - №2. – С.81-82). У радянській історіографії висловлювалась думка, що наведені роздуми М.Карамзіна про походження запорозького козацтва і самої назви козак “достоинны специального рассмотрения” (*Горленко В.Ф.* Об этнонимике черкасы в отечественной науке конца XVII - первой половины XIX в. // Советская этнография. – М., 1982. – №3. – С.101). Виникає закономірне питання: де ж у цій схемі середньодніпровські автохтони, тобто слов’яни?

⁴⁶ *Леценко А.* К вопросу о происхождении украинского казачества // Сборник статей по экономике и культуре: Труды Северо-Кавказской ассоциации научно-исследовательских институтов. – Краснодар, 1927. – Вып.1. – С.83. На жаль, міфічне, невизначене за часом переселення черкесів на Середнє Подніпров’я і заснування шми міста Черкас і сьогодні існує на рівні гіпотези, тобто аргументованого припущення (див.: *Тканко О.В., Найден С.П.* Черкаси. короткий нарис. – Черкаси, 1958. – С.3; *Круляк Ю.М.* Ім’я вашого міста: походження назв міст і селищ міського типу Української РСР. – К., 1978. – С.138).

⁴⁷ Немає сенсу наводити велику кількість літератури, хочеться процитувати одне дослідження, що дає загальне уявлення про “цінність” подібних посилань: “Историки отмечают факты переселения черкесов с Кавказа в Киевскую Русь уже в X, XI, XII и последующих столетиях. О них упоминают как о днепровских жителях, известных под именем “черкесы”. Во всяком случае, судя по сведениям Н.М.Карамзина, адыги уже были известны русским летописцам под именем черкесов с X столетия” (див.: *Коков Дж.Н.*

⁴⁸ Бездоказовим є припущення, за яким “певна група адигів переселилася на Дніпро і заклала Черкаси та передала їм свою етнічну назву” (див.: *Пономаренко М.Ф.* Про назву міста Черкаси // *Мовознавство.* – 1988. – №6. – С.53-57). І в іншій статті краєзнавець М.Ф.Пономаренко не уникнув існуючого стереотипу, за яким назва міста - Черкаси - вже апріорі визначає касожську або черкеську версію (*Пономаренко М.Ф.* Черкаси: таємниця топоніма // *Український історичний журнал.* – 1991. – №4. – С.67-76). Закономірно констатуючи, що “археологічні та лінгвістичні дані не підтверджують існування Черкас за часів Київської Русі” і припускаючи “появу цього населеного пункту” наприкінці XIII – на початку XIV ст., М.Ф.Пономаренко водночас залишив незмінною черкеську версію: “вірогідні будівничі його (міста Черкас. – *Ю.М.*) ... черкеси” (Там само. - С.76). Брак документальних свідчень і побічних аргументів на користь наведеного припущення компенсується теоретичними припущеннями. Основою для цього служать деякі факти XIII ст., в тому числі й “спільні риси у побуті, архітектурі та військовій справі українців і черкесів”, які “протягом кількох сотень років ... мешкали на території Південно-Східної України”. З метою доказовості початків таких зв’язків згадується участь касогів у подія 965 і 1022-1023 рр., наявність неслов’янських - кавказьких - імен у люстрації Черкаського замку 1552 р. (Там само. - С.71, 73-74).

⁴⁹ Свою схему заснування міста Черкас і появу однойменного топоніма на Середньому Дніпрі запропонувала Г.С.Сизоненко. На її думку, “воїни-руси (русини)”, залишені князем Святославом на Північному Кавказі, у П’ятигір’ї і Тмутаракані 965 р. для охорони південного форпосту Давньої Русі, одержали від сусідніх народів - осетин і кримських греків назву “черкеси” і “черкаси”. Ці “воїни-руси” повертались на Середнє Подніпров’я в 965, 1023 рр., а також після завоювання Кавказу монголо-татарами. Вони принесли у цей регіон назву “черкаси”, а звідси і назву міста (див.: *Молодь Черкащини.* - 1986. - 16 верес.; *Черкаська правда.* – 1986. – 15 жовт.; *Вітчизна.* – 1987. – №1. – С.198; *Сизоненко Г.С., Сизоненко Ф.Я.* Мова – душа народу. – Черкаси, 1990. – С.8) Така схема не тільки не підкріплюється першоджерелами, але й суперечить їм, має багато логічних неув’язок, і зовсім не відповідає мовознавчим дослідженням у даній галузі знань. До того ж у Г.С.Сизоненко є розходження з її ж ранніми висновками про заселення міста Черкас не “воїнами-русами”, а “загонами кінноти адигів” (див.: *Черкаська правда.* – 1980. – 6 лип.; *Серп і молот.* – 1980. – 15 листоп.).

⁵⁰ *Мариновський Ю.Ю.* Ще раз про назву міста Черкаси // *Мовознавство.* – К., 1991. – №4. – С.63-64.

⁵¹ *Волкова Н.Г.* Этнонимы и племенные названия Северного Кавказа. – М., 1973. – С.18, 23. Див. також: *Калмыков И.Х.* Черкесы: историко-этнографический очерк – Черкесск, 1974. – С.35. В монгольській хроніці 1240 р. адигейські племена названі “серкесут” (*Козин С.М.* Сокровенное сказание. – М.; Л., 1941. – Т. 1. – С.189, 192).

⁵² *Мариновський Ю.Ю.* Ще раз про назву міста Черкаси. – С.63-64.

⁵³ Крім часових (історичних) невідповідностей існують і такі чинники як територіально-географічний, етносоціальний та ін. Адигейська група племен, що носила етнічні “черкес” у XIII ст., не була тогочасною касожській спільності X-XI ст. – “Касахії” Костянтина Багрянородного. Адже за цей час відбулись певні соціально-економічні, політичні зміни, що наклали відбиток на мову, культуру, побут, психологію, а також на територію розселення племен, тим більше в такому динамічному за подіями регіоні як Північний Кавказ і Передкавказзя.

⁵⁴ “Круглый стол”: историческая наука в условиях перестройки // *Вопросы истории.* – 1988. – №3. – С.29.

⁵⁵ Ще автор “Истории Руссов” на питання: “Почему город Черкасск назван Черкасом?” відповідав: “Но то уже справедливо, что народ Черкасы за Азовским морем и рекою Доном обитающие, на который многие писатели указывают, никогда в Руси городов на свое имя не строил...” (История руссов или Малой России. Соч. Георгия Кониского. – М., 1846. – С.19).